

„Гордо знаме ни е Ботев, пръв учител – Димитров“: социалистически визии за възрожденските герои

Анна Алексиева

Понятията „герои“, „героично“, „героичен пантеон“, които употребявам в настоящия текст, са далече от смисъла, който влагат в тях някои ранни теоретици на преклонението пред „великите личности“. Ако за Томас Карлайл героичното е вътрешно присъща, онтологична категория (Карлайл 1997), то в съвременните изследвания все повече се налага разбирането (към което и аз се придържам), че героичното е конструирана и приписвана характеристика. Чрез усилията на мемоаристи, културни деятели, национални идеолози, тя се налага върху дадена група образи, обикновено от миналото. С течение на времето и в резултат на целенасочени митотворчески процедури, тези образи се откъсват от своята историческа, биографична конкретика и придобиват трансцендентен статус. Изведени отвъд собствените си хронологични рамки, те се превръщат в емблеми, репрезентирани не само славното минало, но и бъдещата ненакърнимост на „въобразената общност“.

На български терен това са обичайните представи, които обгръщат дейците от втората половина на XIX век. Две са основните предпоставки тъкмо те най-плътено да прилепнат към концепта „национални герои“. Първо, те са рожба на периода, утвърден като Възраждане, който и до днес фигурира в съзнанието на българите като Златен век на изключителна героика и доблест. Личностите от това време, особено революционерите, биват помествани в епическите мащаби на „първите и най-добрите“. Втората причина за тяхното канонизиране може да се търси в някои исторически превратности, военни и иредентистки крушения, които след 20-те години на XX век подриват монархическата идея. Като нейни възплъщения, средновековните монарси отстъпват първите места в националния пантеон на революционерите от XIX век, които в повечето случаи са изразители на републикански възгледи.

Това не означава, разбира се, че пътят на възкачането им в героичната йерархия е гладък и безпрепятствен. В първите години след Освобождението все още се открояват разбирания, според които възрожденските бунтовници са „луди и неразбрани глави“ (Стоянов 1983: 30), а делата им са изпълнени с прекомерен авантюризм. Тези разбирания постепенно стихват със загубата на онова, което Ян Асман определя като „комуникативна памет“. Тя е поколенческа памет и обхваща спомените,

отнасящи се до близкото минало (Асман 2001: 48). С оглед на темата, която ме интересува – това е паметта на съвременниците на революционерите, които поради близкия си досег с тях, преценяват рационално действията им. Щом тази генерация приключва земния си път, близката, „трезва“ памет отстъпва място на едно ритуализирано спомняне-възбразяване, което отваря вратата на последвалата митологизация. В конкретния случай този процес настъпва през 20-30-те години на XX век. Тогава в общи линии е конструиран българският героичен пантеон, в който изпъкват имената на Васил Левски, Христо Ботев, Георги Раковски, Любен Каравелов и пр. революционери от XIX век. Този пантеон се влита като централно ядро в българския „голям“ исторически разказ, превръщайки се в символ на българската идентичност. Въпросът, който ме интересува оттук насетне, е какво се случва с така конструирания метаразказ след настъпването на социалистическия режим в България през 1944 г. Дали измененията, които той търпи, рефлектират върху образите на героите от българското националноосвободително движение?

Бързият и генерализиран отговор на този въпрос е по-скоро отрицателен. Историографията и литературната история от периода на социализма продължават да пазят благоговейно отношение към възрожденските герои. Независимо от ревизирането на множество старорежимни и „буржоазни“ възгледи, култът към героите остава непокътнат и дори още повече се интензифицира. Това показва, първо, че на определени равнища пропагандното „да започнем всичко отначало“ върви паралелно с немалко инерционни, унаследени, институционално втвърдени практики. И, второ, че веднъж утвърден, гранд наративът търпи определени трансформации, но в глобален план се оказва изключително устойчив на всевъзможни политически катаклизми.

Новото е, че ако до този момент различни идеологически парадигми са претендирали за контрол над определени участъци от гранд наратива, то след настъпването на социалистическия режим с тази привилегия започва да се ползва единствено комунистическата доктрина. Преди този преломен период Христо Ботев например е безспорен герой както за леви, така и за десни политически течения. Неслучайно през 20-те години на XX век литературният историк Боян Пенев го определя като „свещецът, когото признават тук всички секти и религии“ (Пенев 1978: 602). В идеологическия контекст след 1944 г. тази множественост на идентификациите с възрожденските образи вече е немислима. Единствено комунистическата партия има правомощията да охранява метанаратива, чиито протагонисти – героите от XIX век – се осмислят като идеологически предходници на новото социалистическо поколение.

Внушението за пряка приемственост се постига чрез различни пропагандни процедури. Преди всичко, пресичат се старорежимните опити за генеалогично обвързване с възрожденските революционери. То е невъзможно, твърди марксистическата наука, защото героите от XIX век са представители „на нарастналото по политическо съзнание селячество и

градските бедни и средни слоеве“ (Зарев 1945: 66). Затова съвсем естествено, според Тодор Павлов, те се превръщат във водачи „на селско-плебейската, антифеодалната, демократична и национална революция у нас“, което е неоторимо „доказателство“, че „сега са наши и само наши, а не на нашата предателска, реакционна и фашизираща се българска буржоазия“ (Павлов 1960: 357). Впрочем самата буржоазия сякаш усеща (поне в социалистическото въображение) моралната си несходимост със светлите образи от Възраждането. Затова и в отделни случаи ги потъпква, изсипва върху тях цялата си агресивна безпомощност. Такива представи поне задейства едно стихотворение на Николай Зидаров, чийто лирически Аз, истински последовател на героите XIX век, става обект на подобна злост:

*Един стражар се вмъкна в клас (...)
И втурна се към мен с ритник,
удари ме с камшик по бузата
и от басмяната ми блуза
откъсна Ботевия лик. (Зидаров 1948: 2)*

Съществен аргумент в прокарваната линия на приемственост се търси тъкмо в подобни драматични, животозастрашаващи моменти, като описания в цитираното стихотворение. Немалко мемоарни текстове от периода също се опитват да ни убедят, че в мигове на крайна опасност комунистите следват възрожденските завети. „В най-критичния момент – уверява ни един от тях – Васко (смел партизанин – А. А.) запява с пълно гърло „Жив е той, жив е“; пребледнял от изтеклата кръв, запотен и задъхан, с непокорна, разпръсната коса, той пеел някак си страшно и величествено“ (Георгиев 1949: 2). Подетата песен вдъхновява неговите бойни другари, те също запяват и успешно отблъскват врага. Накрая, по социалистически маниер непременно да се открие поуката, е направено обобщението, че без възрожденската песен победата не би била възможна. Но дори в случаите, когато тя се изплъзва, когато има не буквален, а, както комунистите твърдят, само морален облик, идентификацията с възрожденските герои отново е налице. Особено пред лицето на смъртта, както внушава сборникът „Последната им дума“ от 1948 г., според който партизаните често умират, перифразирайки възрожденски слова. „Бъди горда, скъпа майко, – пише в последното си писмо преди разстрела Петър Киряков – че твоят син загина, и затуй, че скитник не трая пред кървавия фашизъм глава да скланя“ (Стойков 1948: 143), което очевидно е модификация на известни Ботеве стихове.

Стремежът към усвояване на възрожденското наследство личи особено в характерните за режима лозунги, които безпроблемно вплитат в единна каузална верига личности от националноосвободителното движение и социалистически активисти – напр. „Гордо знаме ни е Ботев, пръв учител – Димитров“ (както се пее в марша на пионерската организация „Септемврийче“, създаден по текст на Асен Босев) или „С Ботевски жар

и Димитровска воля – напред към социализъм¹. В немалко случаи лаконизмът на лозунговия изказ се оказва недостатъчен, поради което се стига до изковаването на пределно разгърнати, плеоназмени езикови конструкции, опитващи се да слоят в едно възрожденската героика и социалистическите идеали. Такива изречения-чудовища могат се открият в изказванията на почти всички социалистически лидери, за които образцов в това отношение явно е реторическият стил на Георги Димитров:

Последователен демократ-републиканец, убеден непримирим враг на политическото и духовно мракобесие, на зловредния шовинизъм, страстен поборник за вечна дружба с великия руски народ, за съюз между южните славяни и братско сътрудничество между балканските и всички други свободолюбивни народи, гениален поет на борбата за народна свобода и национална независимост, Христо Ботев беше най-талантливият и най-далновидният водач на българското национално освободително движение от миналия век. (Димитров 1949: 5)

Говоренето за героите от XIX век протича в характерен патетичен и суперлативен стил, чрез който се набляга върху определени техни качества като „честност и безкористие (...), съобразителност и предвидливост (...), героизъм и себежертвеност“ (Пенов 1946: 1). Някои статии, публикувани във в. „Трезва борба“ през ранните години на режима, добавят любопитни акценти към моралната устойчивост на революционерите като дистанциране от житейски пороци и отказ от „заробване на личността чрез алкохолизъм, азарт и разврат“ (Пенов 1946: 1). В тези статии със задоволство се изтъква пословичното въздържание на Васил Левски, който „не употребявал спиртни питиета и тютюн“ и „препоръчвал трезвеност на своите последователи“ (Зеленгоров 1945: 3). Леко неудобство в това отношение поражда предпочитанията на Христо Ботев, който за разлика от своя съратник, е „посещавал кръчмите, където често е пиел“. Чрез анализ на творчеството му обаче (и чрез пълно смесване на инстанции автор и лирически Аз) се стига до „необоримия“ извод, че Ботев пие, но „не за да изпита някаква наслада или за удоволствие“, а за да забрави робското положение на народа си; и че пьянството му е напълно безобидно, в сравнение с това на „поробителя и грабителя на народния труд“, за когото алкохолът е както привичка, така и „средство за ненаситно обирачество“ (Зеленгоров 1945: 3). Споменаването на този неприемлив политически и социален тип, разбира се, въздига допълнително моралния облик на възрожденските революционери, съизмерим единствено с етиката на техните комунистически последователи.

Както се вижда, социалистическият подстъп към героите обезателно придърпва миогледа им към собствената си идеологическа рамка. Вкупом героите от XIX век се оказват почитатели на Русия и особено

¹ Вж. Позив от общогражданския комитет „Христо Ботев“ 1949: 10.

„възприемчиви към влиянията, които идеха от руската среда“ (Димитров 1949: 21–22). Те непременно се явяват противници на турските феодали, продажните чорбаджии и духовници. В редица случаи им се приписва дори отношение към проблемите на земеделските кооперации², което би трябвало да е възрожденско „пророчество“ за утвърждаването на социалистическото ТКЗС.

Склонна към утопични кроежи и художествени ефекти, социалистическата идеология проявява отявляено предпочитание към онова, което по друг повод изследователите определят като „изравяне на мъртъвците“ (Андерсън 1998: 205). Героите от българското националноосвободително движение се пробуждат за втори живот, извикани от нуждите на съвременността. Още ранните марксисти правят хипотези какво би станало, ако Васил Левски „живееше в днешно време“; за да отговорят съвсем предвидимо, че той би намерил достойно място в редиците на пролетарските легиони (Бакалов 1924: 29). В смелите социалистически мечтания Ботев също възкръсва, за да поведе партизанския отряд („И всеки върви с Ботева, сякаш е в неговата чета или, по-точно, като че сам Ботев води нашия отряд“ – Георгиев 1949: 2). Най-честите определители за героите минават под знака на вечния живот, на недосегаемостта от смъртта („Безсмъртният“³, „Той не умира“⁴, „Звезди, които не угасват“⁵ – са характерни заглавия на статии, посветени на революционерите). Обичайни са въображаемите интервюта, които вдъхновени журналисти вземат от пантеона на безсмъртните (такъв е например фикционалният разговор с Христо Ботев, проведен през 1945 г. със съдействието на вестник „Народна войска“⁶). До края на социалистическия режим обикнати теми за беседи, разговори, ученически съчинения, книги са теми от типа на „Левски във времето“⁷, „Ботев и днешният българин“⁸). Често се организират походи или се пишат исторически очерци с маршрути, озаглавени „По стъпките на априлци“⁹, „По стъпките на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа“¹⁰ и т.н.

Туристическите походи, преповтарящи пътя на революционерите, са само малка част от едно широко разгърнато възпоменателно производство. То се изразява в грандиозни чествания и юбилеи, посветени на

² Вж. например статията с показателно заглавие „Христо Ботев за земеделското стопанство и кооперацията“ – Топузов 1949: 183–185.

³ Ангелов 1944.

⁴ Делирадев 1948.

⁵ Белев 1945.

⁶ Нашето интервю с Христо Ботев 1945.

⁷ Възвъзова (съст.) 1987.

⁸ Разговор на такава тема, организиран от редакцията на в. „Поглед“, е проведен през 1986 г. с Л. Левчев, Е. Каранфилов и М. Шопкин. Вж. Ботев е там, където има борба 1986: 1, 8, 9.

⁹ Данов 1975.

¹⁰ Маркова 1982.

героите, в откриване на паметници и музеи, в създаване на специални институции, ангажирани с проучване на делото им. Както изглежда, „мъртвците“ не само се изравят от недрата на миналото, а и стават легитиматори на една все по-разрастваща се бюрократична система, която с пропагандните си прекалености се превръща в запазена марка на режима. Пример за институционалното внимание към героите е създаденият през 1945 г. Научен институт „Христо Ботев“. Някои от задачите, които новосъздаденото учреждение си поставя, са свързани с оборването на предходните, буржоазни писания за героя, които „често са носили случаен и произволен, дори пакостен характер“. Също с отпечатването на биографии, документи, научни сборници, многотомни издания с творбите на поета. Ангажира се не само с него, но и с цялото Възраждане изобщо (което вероятно е една от причините за по-късното преименуване на Института с по-широкото название „Христо Ботев – Васил Левски“). И, разбира се, главна цел на учреждението е одържавяването на аретфактите от героичното минало. Затова лозунгът, който Институтът си избира, е „Всичко, засягащо Ботев и Възраждането, запазено у отделни лица, трябва да стане обществено достояние“ (Стойчев 1949: 8). Правителството, както изглежда, е благосклонно към така формулираните задачи на учреждението, финансира ги с охота, а то, „трогнато от тези бащини грижи на властта“, както четем в една дописка, взема дейно участие в подготовката на „повсеместното всенародно честване на 100-годишнината от рождението на поета революционер Христо Ботев“ (Осинин 1947: 2).

Самото честване е илюстрация за мащаба, с който режимът като цяло подхожда към подобен вид юбилейни събития. Той наистина е „повсеместен и всенароден“. Изходната му точка, освен столичните институции, са местата, пряко свързани с чествания патрон (в случая градовете Калофер и Враца, свързани с рожденото и лобното място на Ботев, където своевременно се издигат негови паметници). Сетне тържеството се разгръща в „балкано-дунавски размери, с привличане за дейно съучастие съответните среди от братските и приятелски съседни народи“ (Осинин 1947: 2). Въпреки всичко, за да се спази идеята за повсеместие, към тържеството се включват и не толкова приятелски среди, така че, ако съдим по многобройните публикации, Ботев е честван в Австрия, Швеция¹¹, Швейцария¹², дори в Съединените щати¹³. В юбилейната концептуализация (така, както е представена в решение на Политбюро от август 1948 г.) е впрегната научната общност (която освен споменатите научни сборници и биографии, трябва да състави библиография на поета на „всички езици“); изобразителното изкуство (което има отношение към подготвяните изложба и конкурс за портрет на Ботев); музикал-

¹¹ Белев 1949: 117–118.

¹² Честване на Ботевата стогодишнина в Женева 1949.

¹³ Българските емигранти в САЩ и Ботев 1949.

ното изкуство (свързано със събиране на „всички песни, нотирани и на грамофонни плочи, върху Ботеви стихове“), радиото (задължено да излъчва „ежедневно „Ботева минута“ и „ежеседмично сказка от 3 до 5 минути за всичко около Ботев“), документалното кино (което трябва да подготви филм за „живота, делото, идеите и саможертвата“ на героя), градоустройството (ангажирано с даване на името на революционера на „различни важни обществени обекти в цялата страна) и пр. (Централен държавен архив 1948: 45–46). В така планираното честване прави впечатление нещо, което може да определим като „овещяване“, „определяване“ на героите. В случая с Ботев то се изразява в произвеждането на специални медальони с лика на поета, също с изработването на „металическа възпоменателна популярна значка“ по случай юбилея му (пак там, с. 45). Това своеобразно превръщане на героите във вещи за социалистическо потребление явно цели да притъпи донякъде непомерната им възвишеност. Цели да стори така, че трансцендентните им образи да слязат при „народните“ низини, да влязат във всеки социалистически дом, да огреят отрудените социалистически души.

Пак в тяхно име честванията през следващите десетилетия придобиват все по-импозантен вид, като кулминацията на възпоменателната прекаленост без съмнение са тържествата по повод 1300-годишнината от основаването на българската държава. Знаменитата 1981 г., когато се провежда Голямото тържество, е предшествана от няколкогодишни приготовления, случили се под зоркото ръководство на Людмила Живкова – по онова време председателка на Комитета за култура. С нейното име се свързва и идеологическият обрат, при който социалистическият режим тръгва в подчертано националистична насока. Тя не отменя декларативните интернационални дискурси. Просто им придава, съвсем безпроблемно при това, „патриотичен“ заряд, свързан с представата за „съхранена самобитност“, „многовековна и славна история“, „български творчески гений“ и пр. (Живкова 1981: 7–26). Подготвяното епохално честване, следователно, трябва да признае „органичното национално потекло“ на режима и да укрепи „изключителните му претенции да е революционен и винаги авангарден, неуморим обновител, всенароден и с международно значение“ (Еленков 208: 382).

В тази странна национал-комунистическа сплав важно място имат героите от българското националноосвободително движение. И през ранния социализъм, както видяхме, те са вплетени в разни каузални вериги, които се опитват да покажат изключителната им роля за утвърждаването на социалистическата идеология. В периода на зрелия социализъм обаче, съвпадащ със споменатото епохално честване, каузалните връзки стават по-концептуални и по-мощни. Те не обемат само двата героични темпорални пласта (Възраждане и социализъм), а проникват в незапомненото минало: в разни тракийски, славянски и протобългарски субстрати; в реабилитираното Средновековие (на което се отдава почит заради смели държавници, славянска писменост, приета за българска „марка“, богомилство, с което режимът особено се гордее и т.н.). Тогава идват

героите от XIX век, които „наследяват“ предходните народно-демократични традиции. Те, на свой ред, са „наследени“ от героите комунисти, които отварят път към светлото социалистическо настояще.

Така очертаваният пантеон на безсмъртните е промотиран официално от Людмила Живкова в нейното Обръщение към българския народ по случай 1300-годишнината от основаването на България, направено месеци преди преждевременната ѝ смърт. В това обръщение председателката на Комитета за култура обяснява как „отсядайки на Балканите, славянските племена се смесват със заварените траки“, а сетне заедно с пристигналите прабългари задействат „процес с траен исторически резултат“ – раждането на българската нация. Като нейни стожери са изредени имената на:

...прославени древни държавници като Аспарух, Крум, Омуртаг, Борис Първи, Симеон, Самуил, Асен и Петър, Калоян, Иван Асен Втори; на книжовници, просветители и народни будители като Кирил и Методий, Климент Охридски, Константин Преславски, Черноризец Храбър, поп Богомил, Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак, Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, доктор Петър Берон, братя Миладинови, Петко Р. Славейков; на идеолози и дейци от нашата национално-революционна борба като Георги Раковски, Любен Каравелов, Васил Левски, Христо Ботев, Георги Бенковски, баба Тонка, Райна Княгиня, Гоце Делчев, Яне Сандански, Даме Груев; на революционни марксисти и ръководители на Българската комунистическа партия като Димитър Благоев, Георги Кирков, Георги Димитров и Васил Коларов; на водача на БЗНС Александър Стамболийски; на поети и писатели като Христо Ботев, Любен Каравелов, Иван Вазов, Захари Стоянов, Пейо Яворов, Елин Пелин, Йордан Йовков, Гео Милев, Сергей Румянцев, Христо Смирненски, Никола Вапцаров. (Живкова 1981:17–18)

Както се вижда от приведените цитат, юбилейната действителност моделира един цялостен гранд наратив, представящ българската история и култура от тяхното сътворяване до социалистическото им битие. Важен момент в него е както „преформулирането на комунистическата символика и митология в национален култ“ (Еленков 2008: 376), така и пропагандираната идея за непрекъсваема, хилядолетна българска героична традиция. В нея има място както за революционери, така и за просветители. Интересът към последните изглежда се засилва, в сравнение с периода на ранния социализъм, който отдава предпочитание на дейците на въоръжената борба. Освен това в немалко случаи на просветителите се приписват революционни импулси: за Паисий Хилендарски например се казва, че е съставил (чрез своята „История славянобългарска“) „програма на националноосвободителната борба на българския народ“ а за Софроний Врачански – че „енергично (...) призовавал към национално осъзнаване и към борба за освобождение“ (Георгиев, Станчева, Дражев 1982: 144). В метаразказа фигурират както храбри мъже, така и не по-малко смели жени (баба Тонка, Райна Княгиня), чиято малочисленост се компенсира чрез специален акцент върху образите им. Внимание се обръща и на дейците

на освободителната борба в Македония, очевидно важни за пропагандираната национална хомогенност. Литературният „отдел“ на пантеона също търпи модификация в сравнение с ранните канонични кроежи на режима. Привлечени са автори, които по-рано са били упреквани в шовинизъм, или такива, които в даден момент от живота си са били под влияние на декадентски увлечения. Разбира се, продължават да се предпочитат творците, опоектизиращи революционната борба, авторите с леви убеждения, а също и писателите, свързани с линията на реализма или на социалния критицизъм, отнесен към предходната „буржоазна“ епоха. Въпреки тези предпочитания, стабилизацията на канона през периода на зрелия социализъм е толкова силна, че към днешна дата, с малки изключения (например Сергей Румянцев), той е почти дословно наследен.

Всички български творци и герои са наречени „строители и апостоли на българската държавност“ (Живкова 1981: 18). Но тяхното значение далеч надхвърля родните ширини. „Ние се възхищаваме – споделя делегат от Индия, присъстващ на импозантното честване – на такива титани на българския народ като основателя на българската държава хан Аспарух, създателите на славянската азбука братята Кирил и Методий и техните ученици (...), смелите революционери Васил Левски и Христо Ботев и много други, които се бориха за национално освобождение и свобода“ (Централен държавен архив 1981: 48). В съзвучие с емоционалното, и донякъде ирационално, езотерично, говорене на Людмила Живкова, за героите се разказва чувствено, от дълбините на сърцето и те, така да се каже, се съпреживяват. Това отношение към тях се запазва и след смъртта ѝ, когато инерционно, в речите на сподвижниците ѝ, отеква нейната реторика. „Няма българин – казва Тодор Живков – чиято душа да не прелива от чувството на дълбока синовна почит и признателност към нашите предци“ (Централен държавен архив 1981: 14). И припомня делата им, чието многовековно каузално разгръщане има една основна цел – утвърждаването на социалистическата държава.

Пак във връзка с езотеричните нагласи на председателката на Комитета за култура, спойката между темпоралните компоненти „минало“ и „настояще“ не е достатъчна. Нужен е утопичен взор напред, така че да се осъществи мистичното триединство „минало – настояще – бъдеще“¹⁴. Подвигът на героите трябва да прекрачи обозримите времеви граници и да осветли пътя на следващите поколения. Затова и вниманието към децата (като персонификации на бъдещето) е специално. Превърнати в обект на не една и две възпитателни програми, те целенасочено биват запознавани с образите на доблестните си предци, сред които главна роля имат героите от българското националноосвободително движение. Затова и част от издателската политика (от самото начало на режима

¹⁴ В преповтарящото слово на башата, произнесено на тържественото заседание по повод честването на 1300-годишнината, тази идея звучи така: „Съвременността е неотделима от миналото. Бъдещето е неотделимо от миналото и от съвременността“ (Централен държавен архив 1981: 15).

впрочем) е публикуването на детски художествени произведения с характерни заглавия: „Малкият Ботев“¹⁵, „Малкият бунтовник“¹⁶, „Урок по родолюбие“¹⁷ и пр. Представящи младежките години на революционерите в достъпен вид, тези текстове би следвало да приучат „идущите“ поколения на светли примери и благородни дела.

Особено впечатление прави книгата на Фани Попова-Мутафова „Когато бяха малки“ от 1979 г., представяща в отделни разкази детството на Васил Левски, Христо Ботев, Любен Каравелов, Георги Раковски, Хаджи Димитър, Захари Стоянов, Иван Вазов и други дейци от времето на Възраждането. Известна със своите националистически увлечения при предходния режим, авторката изпада в немилост през периода на ранния социализъм. През 60–70-те години на ХХ век обаче тя явно успешно интегрира възгледите си в налагащата се идеология на „комунистическия национализъм“. Важен акцент в тази идеология, освен споменатите възгласи за самобитност и славна история, е и възкресяването на някои по-крайни националистични представи. Някои от тях имат връзка с вражески образи, родени в недрата на ХІХ век и потиснати през следващите десетилетия. В детската книга на Фани Попова-Мутафова стаените националистически енергии се материализират в доста нетолерантно отношение към турците. В един от разказите, наречен „Войводата“ и посветен на революционера Хаджи Димитър, детайлно е описана неприязънта, която героят изпитва към тях. Както може да се предположи, тази негова емоция е осмислена напълно позитивно: „на осем години той погва с камъни няколко възрастни турци“; през младежките си години вдига „един стол от бащиния си хан“ и го стоварва „връз главата на някакъв упорит турчин, който спорел за преимуществата и дарбите на своя род“; пак по това време Хаджи Димитър се сбил с „аскерлии, които го обидили, като казали, че оборът им не е добре премеен“; също така героят обичал да се разхожда „тържествено пред турските кафенета, предизвиквайки агите с разкошната си носия“ (Попова-Мутафова 1979: 46).

Използването на революционерите от ХІХ век за целите на новата, националистично ориентирана фаза на режима постепенно прелива в употребата им за каузата на т.нар. възродителен процес, чиято кулминация се разгръща през 80-те години на ХХ век. Търсейки съзнателна аналогия с периода на Българското възраждане (както подсказва и самата етимология на израза *възродителен* процес), пропагандаторите на тази репресивна за мюсюлманите кампания я възприемат като „исторически акт“, започнат от революционерите на ХІХ век и продължен от техните социалистически наследници. Последните се опитват да заличат „последния белег на турското робство“ и да утвърдят „чистите извори на българския национален дух“ (Централен държавен архив 1985: 328).

¹⁵ Босев 1948.

¹⁶ Селянов 1948.

¹⁷ Рашева-Божинова 1986.

След падането на социалистическия режим в България през 1989 г. немалко негови практики са подложени на ревизиране. Преосмислянето на дотогавашния идеологически път обаче не оказва особено влияние на „възрожденската“ част от гранд наратива. Революционерите от XIX век продължават да носят ореола на безпримерната доблест, висок морал и жертвоготовност. Просто тези качества все по-отчетливо се възприемат като потъпкани по време на тоталитарния режим, който неправомерно се е опитал да присвои героичното наследство. Затова някои учени, особено в зората на демократичните промени, правят опити да откъснат революционерите от всякаква възможна обвързаност с проблематичния режим. В един учебник по литература от 1992 г. например обект на антикомунистическо преосмисляне се оказва фигурата на Христо Ботев. Авторът на текста за него, литературният историк Кирил Топалов, смята за важно да подчертае, че „в думи като „комунисти“ и „социализъм“ Ботев влага съдържание, което е твърде далеч от значението, което те придобиват по-късно“. Използвайки тези понятия, поетът има предвид най-вече „естествения стремеж на бедните и угнетените към постигане на по-голяма социална справедливост“. Кирил Топалов негодува срещу опита на предходния период да използва Ботев за своята политическа програма и да го определя за „интернационалист“, „предтеча на комунизма“, „предвестник на Червената армия“ и пр. Според учения твърденията, че поетът притежавал трудове на Маркс, са „недоказани съобщения“ (Германов, Драгова, Михайлова, Стефанова, Топалов, Хаджикосев 1992: 97), а текстът „Символ-верую на българската комуна“, който социалистите му приписват, е чиста проба фалшификат, мистификация, разобличена обстойно, пак в началото на демократичните промени, от текстолога Илия Тодоров¹⁸.

Поривът към демистификации, към отхвърляне на пропагандни клишета и каузални връзки, изковани по времето на социализма, вероятно е индикация за желанието героите от българското националноосвободително движение да бъдат мислени идеологически неутрално. Постсоциалистическото ревизиране на проблематичните тези обаче едва ли води до успокояване на тона. Тъкмо обратно, енергията, която се влага в изчистването на героичните образи от доктринални напаствания, свидетелства, че тези образи все още пребивават в една постоянно гореща, емоционална опция на паметта (Асман 2001; Леви-Строс 2002). Без съмнение тя е по-малко мъдра от хладното, дистанцирано спомняне; тя е подвластна също така на идеологеми и националистически пристрастия, които безспорно накърняват способността за рационалистична преценка. Ала тъкмо това „горещо“ спомняне поддържа Големите разкази актуални, обратно на разбирането на Лиотар, който малко преждевременно оповести края им (Лиотар 1996). Явно на Балканите, където героите неуморимо разпалват страсти и митове, наративите все още са живи.

¹⁸ Вж. Тодоров 1991.

Използвана литература:

Ангелов: 1944: Ангелов, Цветан. Безсмъртният. – *Просвета* – Видин, 15 юни 1944, бр. 256. [Angelov, Tsvetan. Bezsmartniyat – *Prosveta* – Vidin, 15 juni 1944, br. 256].

Андерсън 1998: Андерсън, Бенедикт. *Въобразените общности*. София: Критика и хуманизъм, 1998. [Andresan, Benedikt. *Vaobrazenite obshtnosti*. Sofiya: Kritika i humanizam].

Асман 2001: Асман, Ян. *Културната памет*. София: Планета-3, 2001. [Asman, Yan. *Kulturnata pamet*. Sofiya: Planeta-3, 2001].

Бакалов 1924: Бакалов, Георги. *Нашите революционери. Раковски, Левски, Ботев*. София: Едисон, 1924. [Bakalov, Georgi. *Nashite revolyutsioneri. Rakovski, Levski, Botev*. Sofiya: Edison, 1924].

Белев 1945: Белев, Кръстьо. Звезди, които не угасват. – *Работническо дело*, 02 юни 1945, бр. 217. [Belev, Krystyo. Zvezdi, koito ne ugasvat. – *Rabotnichesko delo*, 02 juni 1945, br. 217].

Белев 1949: Белев, Кръстьо. С Ботев и Димитров напред към социализъм. – В: *Стогодишнината от рождението на Христо Ботев*. София: БКП, 1949. [Belev, Krystyo. S Botev i Dimitrov napred kam sotsializam – V: *Stogodishninata ot rozhdenieto na Hristo Botev*. Sofiya: ВКР, 1949].

Босев 1948: Босев, Асен. Малкият Ботев – *Радиопреглед*, 24 май 1948, бр. 11. [Bosev, Asen. Malkiyat Botev. – *Radiopregled*, 24 may 1948, br. 11].

Ботев е там, където има борба 1986: *Поглед*, 06 януари 1986, бр. 1. [Botev e там, kadeto ima borba – *Pogled*, 06 yanuari 1986, br. 1].

Българските емигранти в САЩ и Ботев 1949: *Литературен фронт*, 07 януари 1949, бр. 19. [Balgarskite emigranti v Saedinenite shtati i Botev – *Literaturen front*, 07 yanuari 1949, br. 19].

Възвъзова (съст.) 1987: Възвъзова, Кирила. *Левски във времето*. София: Български писател, 1987. [Vazvazova, Kirila. *Levski vav vremeto*. Sofiya: Balgarski pisatel, 1987].

Георгиев 1949: Георгиев, Веселин. Ботев – партизанско знаме. – *Литературен фронт*, 07 януари 1949, бр. 19. [Georgiev, Veselin. Botev – partizansko знаме. – *Literaturen front*, 07 yanuari 1949, br. 19].

Георгиев, Станчева, Дражев 1982: Георгиев, Георги, Зл. Станчева, П. Дражев. *История за 7. клас на единните средни политехнически училища*. София: Народна просвета, 1982. [Georgiev, Stancheva, Drazhev. *Istoriya za 7. klas na edinnite sredni politehnicheski uchilishta*. Sofiya: Narodna prosveta, 1982].

Германов, Драгова, Михайлова, Стефанова, Топалов, Хаджикосев 1992: Германов, Георги, Н. Драгова, А. Михайлова, Л. Стефанова, К. Топалов, С. Хаджикосев. *Литература за 9. клас на средното общообразователно училище*. Со-

фия: Просвета, 1992. [Germanov, Dragova, Mihajlova, Stefanova, Topalov, Hadzhikosev. *Literatura za 9. klas na srednoto obshtoobrazovatelno uchilishte*. Sofiya: Prosveta, 1992].

Данов 1975: Данов, Георги. *По стъпките на априлци. Пътеводител*. София: Медицина и физкултура, 1975. [Danov, Georgi. *Po stapkite na apriltsi. Patevoditel*. Sofiya: Meditsina i fizkultura, 1975].

Делирадев 1948: Делирадев, Павел. Той не умира. – *Народен турист*, 1948, бр. 5. [Deliradev, Pavel. Toy ne umira – *Naroden turist*, 1948, br. 5].

Димитров 1949: Димитров, Георги. Христо Ботев е знаме, което все по-високо ще се развява над нова, демократична България. – В: *Стогодишнината от рождението на Христо Ботев*. София: БКП, 1949. [Dimitrov, Georgi. Hristo Botev e zname, koeto vse po-visoko shte se razvyava nad nova, demokratichna Bulgariya – V: *Stogodishninata ot rozhdenieto na Hristo Botev*. Sofiya: ВКР, 1949].

Димитров 1949: Димитров, Михаил. Доклад на тържественото събрание в Народния театър. – В: *Стогодишнината от рождението на Христо Ботев*. София: БКП, 1949. [Dimitrov, Mihail. Doklad na tarzhestvenoto sabranie v Narodniya teatar – V: *Stogodishninata ot rozhdenieto na Hristo Botev*. Sofiya: ВКР, 1949].

Еленков 2008: Еленков, Иван. *Културният фронт*. София: Институт за изследване на близкото минало, 2008. [Elenkov, Ivan. *Kulturniyat front*. Sofiya: Institut za izsledvane na blizkoto minalo, 2008].

Живкова 1981: Живкова, Людмила. *Да пребъде във вековете нашата древна и вечно млада родина*. София: Партиздат, 1981. [Zhivkova, Lyudmila. *Da prebade prez vekovete nashata drevna i vechno mlada rodina*. Sofiya: Partizdat, 1981].

Зарев 1945: Зарев, Пантелей. *Българското възраждане. Характер и особености*. София: Хр. Чолчев, 1945. [Zarev, Panteley. *Balgarskoto vazrazhdane. Harakter i osobenosti*. Sofiya: Hr. Cholchev, 1945].

Зеленгоров 1945: Зеленгоров, Владимир. Алкохолизмът в поезията на Ботев. – *Трезва борба*, август 1945, бр. 3-4. [Zelengorov, Vladimir. Alkoholizmat v poeziyata na Botev. – *Trezva borba*, avgust 1945, br. 3-4].

Зидаров 1948: Зидаров, Николай. Рено. – *Литературен фронт*, 29 май 1948, бр. 37. [Zidarov, Nikolay. Reno. – *Literaturen front*, 29 may 1948, br. 37].

Карлайл 1997: Карлайл, Томас. *Героите, преклонението пред героите и героичното в историята*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997. [Karlayl, Tomas. *Geroite, preklonenieto pred geroite i geroichnoto v istoriyata*. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1997].

Леви-Строс 2002: Леви-Строс, Клод. *Дивото мислене*. Плевен: ЕА, 2002. [Levi-Stros, Klod. *Divoto mislene*. Pleven: EA, 2002].

Лиотар 1996: Лиотар, Жан-Франсоа. *Постмодерната ситуация*. София: Наука и изкуство, 1996. [Liotar, Zhan-Fransoa. *Postmodernata situaciya*. Sofiya: Nauka i izkustvo, 1996].

Маркова 1982: Маркова, Зина. *По стъпките на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа*. София: Медицина и физкултура, 1982. [Markova, Zina. *Po stapkite na chetata na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzha*. Sofiya: Meditsina i fizkultura, 1982].

Нашето интервю с Христо Ботев 1945: *Народна войска*, 13 октомври 1945, бр. 335. [Nasheto intervyyu s Hristo Botev: *Narodna voyska*, 13 oktomvri 1945, br. 335].

Осинин 1947: Осинин, Димитър. Към велика стогодишнина – *Литературен фронт*, 20 декември 1947, бр. 14. [Osinin, Dimitar. Kam velikata stogodishnina – *Literaturen front*, 20 dekemvri 1947, br. 14].

Павлов 1960: Павлов, Тодор. *Избрани съчинения*. София: БАН, 1960. [Pavlov, Todor. *Izbrani sacheneniya*. Sofiya: BAN, 1960].

Пенев 1978: Пенев, Боян. *История на новата българска литература*. Т. IV. София: Български писател, 1978. [Penev, Boyan. *Istoriya na novata balgarska literatura*. Т. IV. Sofiya: Balgarski pisatel, 1978].

Пенов 1946: Пенов, Димитър. Васил Левски: великият революционер-трезвеник. – *Трезва борба*, 28 февруари, 1946, бр. 1. [Penov, Dimitar. Vasil Levski: velikiyat revolyutsioner-trezvenik – *Trezva borba*, 28 fevruari 1946, br.1].

Позив от общогражданския комитет „Христо Ботев“ 1949: – В: *Стогодишнината от рождението на Христо Ботев*. София: БКП, 1949. [Poziv ot obshetograzhdanskiya komitet „Hristo Botev“ – V: *Stogodishninata ot rozhdenieto na Hristo Botev*. Sofiya: ВКР, 1949].

Попова-Мутафова 1979: Попова-Мутафова, Фани. *Когато бяха малки*. София: Отечество, 1979. [Pорова-Mutafova, Fani. *Kogato byaha malki*. Sofiya: Otechestvo, 1979].

Рашева-Божинова 1986: Рашева-Божинова, Венета. *Урок по родолюбие. Разкази за деца*. София: Народна младеж, 1986. [Rasheva-Bozhinova, Veneta. *Urok po rodolyubie. Razkazi za detsa*. Sofiya: Narodna mladezh, 1986].

Селянов 1948: Селянов, Владимир. Малкият бунтовник. – *Пламъче*, 1948, бр. 4. [Selyanov, Vladimir. Malkiyat buntovnik – *Plamache*, 1948, br. 4].

Стойков (съст.) 1948: Стойков, Атанас. *Последната им дума*. София: Народна младеж, 1948. [Stoykov, Atanas. *Poslednata im дума*. Sofiya: Narodna mladezh, 1948].

Стойчев 1949: Стойчев, Иван. Научен институт „Христо Ботев“ – *Литературен фронт*, 07 януари 1949, бр. 19. [Stojchev, Ivan. Nauchen institut „Hristo Botev“ – *Literaturen front*, 07 yanuari 1949, br. 19].

Стоянов 1983: Стоянов, Захари. *Съчинения [Sacheneniya]*. Т. 1. София: Български писател, 1983. [Stoyanov, Zahari. *Sacheneniya*. Т. 1. Sofiya: Balgarski pisatel, 1983].

Топузов 1949: Топузов, Иван. Христо Ботев за земеделското стопанство и кооперацията – В: *Христо Ботев. Сборник по случай 100 години от рождението му*. София: Печатница на БАН, 1949. [Topuzov, Ivan. Hristo Botev za zemedelskoto stopanstvo i kooperatsiyata. – V: *Hristo Botev. Sbornik po sluchay 100 godini ot rozhdenieto mu*. Sofiya: Pechatnitsa na BAN, 1949].

Тодоров 1991: Тодоров, Илия. „Символ-верую на българската комуна“ – *Летописи*, 1991, № 1. [Todorov, Piya. „Simvol-veruyu na balgarskata komuna“ – *Letopisi*, 1991, № 1].

Централен държавен архив, Решения на Политбюро № 143 от 19 август 1948. Ф.1Б; оп. 6; а.е. 531. [Tsentrалen darzhaven arhiv, Resheniya na Politbyuro № 143 ot 19 avgust 1948].

Централен държавен архив, Протокол от тържествено заседание на ЦК, НС, МС и др. от 20 октомври 1981. Ф. 1Б; оп. 65; а.е. 44. [Tsentrалen darzhaven arhiv, Protokol ot tarzhestveno zasedanie na TsK, NS, MS i dr. ot 20 oktomvri 1981].

Централен държавен архив, Протокол от пленум на ЦК на БКП от 12 и 13 февруари 1985. Т. II. Ф.1Б; оп. 65; а.е. 67. [Tsentrалen darzhaven arhiv, Protokol ot plenum na TsK na ВКР ot 12 i 13 fevruari 1985. Т. II].

Чествуване на Ботевата стогодишнина в Женева 1949: *Работническо дело*, 28 януари 1949, бр. 21. [Chestvuane na Botevata stogodishnina v Zheneva – *Rabotnichesko delo*, 28 yanuari 1949, br. 21].